MARTELAREN VOOR DE PAUS

KOEN DE GROOT

MARTELAREN VOOR DE PAUS

De vergeten geschiedenis
van de Nederlandse
zoeaven

2023 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Koen de Groot
Omslagontwerp Suzan Beijer
Omslagillustratie Menno Balm
Foto auteur David van Dartel
Kaarten Rogier Kalkers
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk en opmaak Willem Morelis
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5072 3

INLEIDING

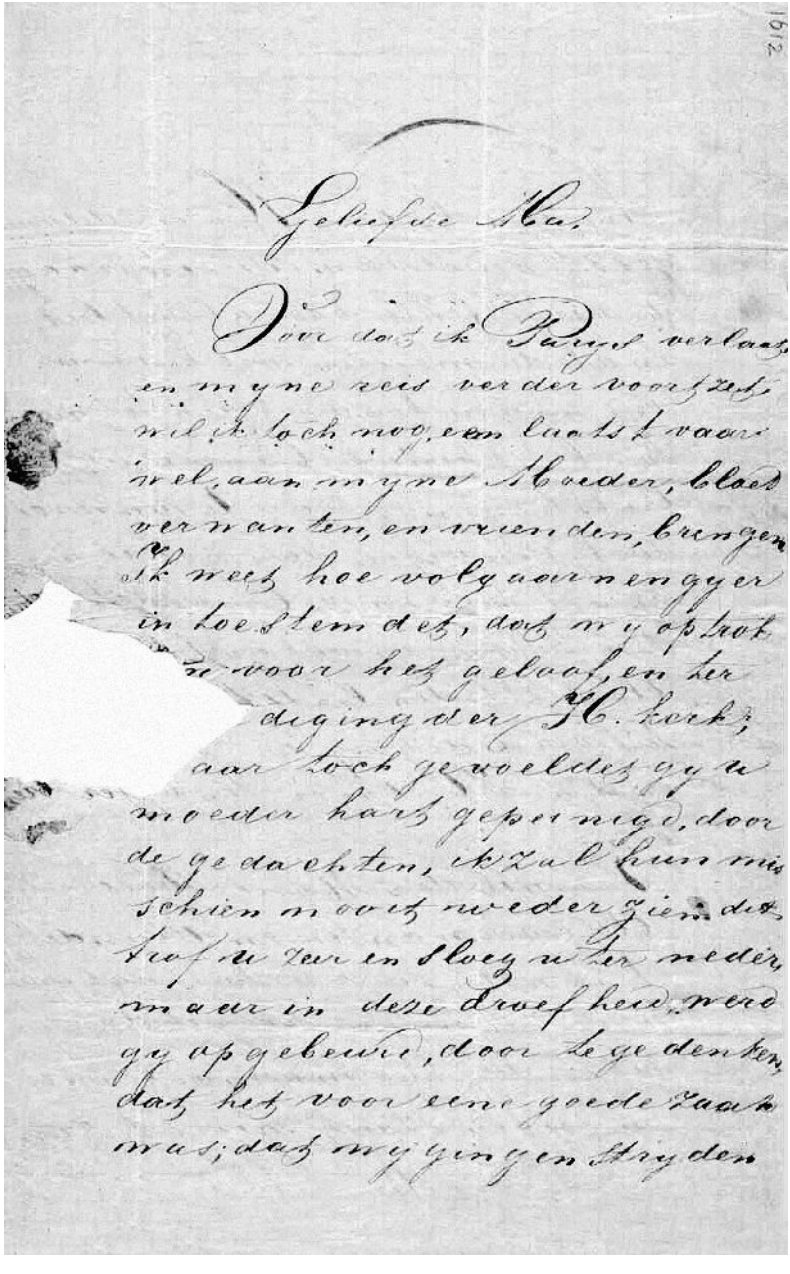
Geliefde Ma!

Voordat ik Parijs verlaat en mijne reis verder voortzet wil ik toch nog een laatste vaarwel aan mijne Moeder, bloedverwanten, en vrienden brengen.

Ik weet hoe volgaarnen gij er in toestemdet dat wij optrokken voor het geloof en ter [verde]diging der H. Kerk; maar toch gevoeldet gij uw moederhart gepeinigd door de gedachten: ik zal hun misschien nooit weder zien. Dit trof u zeer en sloeg u ter neder, maar in deze droefheid werd gij opgebeurd door te gedenken dat het voor eene goede zaak was; dat wij gingen strijden.
Nu dan lieve Ma, in den geest kniel ik neder en vraag u vergiffenis voor al het leed en al de moeite welke ik u van mijne kinderjaren tot nu toe berokkend heb en vraag voor een laatste gunst van U: uw moederlijke zegen. Dan zal ik met gerustheid en vol moed ten [strijde] trekken en volgaarne [mijn] bloed tot den laatste [drup]pel ter verdediging der [kerk] en den H. Vader ten offer brengen.

Vaarwel dan, mijne moeder, bloedverwanten en vrienden, vaarwel. Zie ik u hier niet meer weder, dan toch hoop ik dat wij elkander hier namaals in eenen goeden staat weder te zien.

Uw liefhebbenden zoon,
Ignace.[1]

De afscheidsbrief die Ignace Wils op 9 oktober 1865 vanuit Parijs naar zijn moeder zond.

Zestien jaar jong was Ignace Wils toen hij deze brief in de herfst van 1865 met grote haast in Parijs neerpende.[2] Enkele dagen daarvoor was hij samen met zijn oudere broer August uit Nederland vertrokken. Over de reden van zijn reis liet Wils in de brief aan hun moeder geen misverstand bestaan: op vastberaden toon schreef hij over de opofferingsgezindheid die hem dreef om de paus, de Heilige Vader Pius IX, te verdedigen. Met dat doel duidelijk voor ogen zette Wils vanuit Parijs zijn reis naar Rome per trein en schip voort. Eenmaal in de Eeuwige Stad aangekomen schreef Ignace Wils zich samen met zijn broer op 14 oktober 1865 vol overtuiging in bij het internationale vrijwilligersbataljon der pauselijke zoeaven.

Het pauselijke zoeavenkorps was enkele jaren daarvoor, begin januari 1861, opgericht. Paus Pius IX voelde zich als onafhankelijk koning van de Pauselijke Staten bedreigd door het nieuwgevormde Koninkrijk Italië en had jonge katholieken wereldwijd opgeroepen om hem op vrijwillige basis te helpen in zijn leger. Tussen 1861 en 1870 gaven bijna tienduizend jonge katholieken aan deze noodkreet gehoor. In eerste instantie kwamen de zoeaven vooral uit Frankrijk en België, maar algauw volgden meer landen. Onder meer uit Canada, de Verenigde Staten, Engeland, Portugal en Spanje gingen tientallen en soms honderden katholieke jongens naar de Pauselijke Staten, maar ook uit het Ottomaanse Rijk, Abessinië, Ecuador en het Russische Rijk kwamen vrijwilligers.

Het was echter Nederland dat de kroon spande. Wils was namelijk niet de enige Nederlander die zich naar Rome haastte, verre van zelfs. Van de 9695 pauselijke zoeaven waren er 3081 uit Nederland afkomstig. Gedurende hun dienstjaren waren zij de grote trots van het katholieke volksdeel. Met een eindeloze hoeveelheid artikelen berichtte de nationale katholieke pers over hun wel en wee, en ook via brieven en verhalen van teruggekeerde zoeaven, al dan niet op verlof, bleven de Nederlandse katholieken goed op de hoogte van hoe het de pauselijke vrijwilligers verging. Het enthousiasme nam gigantische vormen aan. Gesneuvelde zoeaven werden als martelaren beschouwd en toen de zoe-

aven in oktober 1870 definitief weer naar Nederland kwamen wachtte hun een heldenontvangst. Met het oprichten van monumenten en het organiseren van demonstraties hielpen de zoeaven zelf hun eigen legende na terugkeer in stand houden.

Er wachtte hun bij thuiskomst tegelijkertijd ook een bittere verrassing. Vaak tot hun verbazing moesten de zoeaven vaststellen dat zij hun Nederlanderschap verloren hadden, omdat ze dienst hadden genomen in het leger van een vreemde vorst. Veel kon het de vrijwilligers niet deren; bij vertrek waren hun burgerrechten niet al te uitgebreid geweest, en binnen het eigen milieu deed bij terugkeer hun staatloosheid niets aan hun heldendom af. Tot diep in de jaren twintig van de twintigste eeuw bleven de vrijwilligers van de paus gerespecteerde en gezaghebbende figuren in de eigen katholieke sfeer. Bij menige trouwerij, optocht en ceremonie waren zij in hun uniformen graag geziene gasten.

Naarmate de decennia verstreken werd de roem van de zoeaven minder. Toen de laatste Nederlandse zoeaaf kort na de Tweede Wereldoorlog stierf wisten veel katholieke Nederlanders nog wel dat er veel landgenoten voor de paus hadden gestreden, maar wat de zoeaven precies naar Rome had gedreven, waarom de paus hen nodig had en waarom zij zo graag hun leven voor hem in de waagschaal hadden gelegd: het was uit het collectieve geheugen weggesijpeld. De verregaande ontzuiling en ontkerkelijking van de jaren zestig deed de herinnering aan de zoeaven nog verder afkalven. Op katholieke scholen was de geschiedenis van de zoeaven lange tijd gemeengoed geweest, maar de aandacht ging steeds meer uit naar algemene, nationale geschiedenissen. De zoeaven pasten daar met hun uitgesproken roomse ideeën en daden niet meer bij. Langzaam maar zeker verdwenen de zoeaven richting het rijk der vergetelheid.

Helemaal vergeten zijn de zoeaven nooit. Parallel aan de groeiende onbekendheid van de Nederlandse zoeavengeschiedenis ontstond vanaf de jaren zestig een weinig zichtbare, maar vrij stabiele stroom van kleine publicaties over deze opmerkelijke episode uit de Nederlandse geschiedenis. Het waren vooral heemkundi-

gen, onderzoekers van de eigen leefomgeving, die de zoeaven in ere hielden. Met artikelen en boekjes als 'De Gemertse Zouaven', 'Soester soldaten in het leger van de Paus' en 'Pauselijke zouaven uit Deventer' richtten zij zich op zoeaven uit één plaats of streek.[3] Dergelijke publicaties vol korte zoeavenbiografietjes van meestal een alinea lang verschijnen nog steeds en worden inmiddels aangevuld met uitgewerkte reisverslagen en dagboeken van individuele zoeaven.[4]

Maar boeken of studies die het verhaal van de Nederlandse zoeaven in breder perspectief vertellen zijn er nauwelijks. Het waardevolle, maar gedateerde werk *Uit het epos der 3000 Nederlandse zouaven* (1947) van broeder Christofoor is tot op heden de belangrijkste monografie over de zoeaven.[5] Met *De vuist van de paus* stelde Wim Zaal daar in 1980 een kritischer boek vol mooie anekdotes tegenover, en ook het recente *Soldaten van God* van Kees Schaepman uit 2019 biedt een heldere synopsis van de Nederlandse zoeavengeschiedenis.[6]

De drie werken hebben echter één en dezelfde omissie: het perspectief van de Nederlandse zoeaven zelf ontbreekt. Hier en daar halen de auteurs een zin uit een zoeavenbrief aan ter illustratie van hun betoog, maar de zoeaven ontberen grotendeels een eigen stem. Dat is opvallend, want in het zoeavenmuseum in Oudenbosch liggen talloze brieven en dagboekaantekeningen van de zoeaven vrij toegankelijk opgeslagen. Bovenal is het een groot gemis. Door de nagelaten egodocumenten van de zoeaven goeddeels te negeren, hebben schrijvers en historici tot nu toe geen helder inzicht verschaft in de belangrijke vraag hoe de Nederlandse zoeaven zelf hun jaren in dienst van de paus hebben ervaren.

Buitenlandse historici hebben zich evenmin aan dit vraagstuk gewaagd. De geschiedenis van de pauselijke zoeaven is in met name Frankrijk en Italië steeds vaker onderwerp van studie. Historici uit deze landen refereren weliswaar altijd aan de grote hoeveelheid Nederlanders in het zoeavenkorps, maar vanwege taalbarrières laten zij het na Nederlandse bronnen te raadplegen.[7] Datzelfde geldt voor algemenere (Engelstalige) studies over katholicisme in de negentiende eeuw en het conflict tussen de paus en

Italië. In zijn fraaie en doorwrochte werk over de militaire geschiedenis van de Pauselijke Staten biedt David Alvarez bijvoorbeeld een duidelijk beeld van de strijd tussen 1860 en 1870, maar rept hij nauwelijks een woord over de Nederlandse inbreng.[8]

Dit boek vertelt de geschiedenis van de Nederlandse pauselijke zoeaven voor het eerst vanuit hun eigen ervaringen. Op basis van nagelaten brieven en een dagboek volgt dit werk vier jonge Nederlanders op de voet door de jaren van hun zoeavenbestaan. Eén van hen is al langsgekomen: de in Ravenstein geboren Ignatius Marie Petrus Alphonse Wils (1849-1873). Het viertal bestaat verder uit Alkmaarder Franciscus Gerardus Aghina (1835-1908), Gilbertus Theodorus Gijsbers (1841-1923) uit Gemert en Petrus Johanneszoon Jong (1842-1867) uit Lutjebroek. Hun lotgevallen als zoeaaf stonden niet op zichzelf. Om een zo volledig mogelijk beeld van de zoeavengeschiedenis te geven, worden de wederwaardigheden van Aghina, Gijsbers, Jong en Wils doorlopend aangevuld met

Links: Ignace Wils als sergeant in het zoeavenbataljon, medio 1867.
Rechts: Portret van vermoedelijk Frans Aghina als pauselijk zoeaaf, circa 1868.
Mogelijkerwijs gaat het om zijn broer Felix.

Links: Bert Gijsbers in zoeavenuniform, circa 1866. Dergelijke kleine portretten waren relatief goedkoop, en graag geziene souvenirs voor familieleden in Nederland.
Rechts: Pieter Jong in vol ornaat, circa 1866. De lage stoel accentueert Jongs relatief lange gestalte. De Sint-Pieter waar hij in de studio voor poseert was een geliefde achtergrond voor zoeavenportretten.

informatie over en van andere pauselijke vrijwilligers uit Nederland en daarbuiten.

Daarnaast wil dit boek niet alleen de zoeavengeschiedenis vertellen vanuit het perspectief van de zoeaven zelf, maar ook aantonen hoe de kleine levens van deze onbekende Nederlanders onlosmakelijk vervlochten raakten met de grote geschiedenis. De zoeavenlevens van het viertal worden daarom opgetekend tegen de achtergrond van grote maatschappelijke ontwikkelingen die zich in dit tijdvak voordeden, waaronder de katholieke emancipatie, het Risorgimento en internationaal antirevolutionaire bewegingen als het legitimisme en carlisme. In hun dromen, denken en daden werden de zoeaven ontegenzeggelijk beïnvloed door dergelijke maatschappelijke veranderingen te midden waarvan

hun levens zich afspeelden, maar ze gaven, zoals dit verhaal demonstreert, hier zelf ook mede vorm aan.

De keuze om uit alle 3081 Nederlandse zoeaven juist Aghina, Gijsbers, Jong en Wils uit te lichten om deze geschiedenis te vertellen heeft twee hoofdredenen. De eerste is pragmatisch van aard. Het viertal heeft relatief veel bronnenmateriaal nagelaten. Hun overgeleverde egodocumenten bieden door de kwantiteit ervan alleen al een buitengewoon brede inkijk op het Nederlandse zoeavenleven van alledag. De tweede reden zit in de representativiteit van het viertal. Aghina en Gijsbers zijn voorbeelden van hoe het de meeste Nederlandse zoeaven verging. Zij dienden twee jaar in het leger van de paus en leefden bij terugkeer een leven in betrekkelijke anonimiteit. Zonder al te ver op de zaken vooruit te lopen: de zoeavenlevens van Jong en Wils verliepen verre van doorsnee. Door een combinatie van toeval en bewuste keuzes groeiden zij uit tot de bekendste zoeaven van Nederland.

Bij elkaar genomen laten de keuzes, ervaringen en dadendrang van het viertal een veelkleurige en evenwichtige getuigenis van de Nederlandse zoeavengeschiedenis zien. Want boven alles zijn Frans Aghina, Bert Gijsbers, Pieter Jong en Ignace Wils alle vier, hoe verschillend hun levens ook waren, exemplarische kinderen van hun tijd. Als jonge katholieke mannen die geraakt waren door de noodroep uit Rome verlieten zij net als duizenden anderen wereldwijd huis en haard om als martelaren voor de paus te strijden.

De geschiedenis van hun strijd begon in 1846, toen in Rome een nieuwe paus werd gekozen.

PROLOOG
De paus in het nauw

De stem van kardinaal Giovanni Maria Mastai-Ferretti verzwakte met elk nieuw briefje dat hij voorlas. De vijftig andere kardinalen die in het pauselijk paleis op de Quirinaal rondom hem zaten schoven onrustig heen en weer, hun oren gespitst op de prevelende stemmenteller. 'Gizzi, Mastai-Ferretti, Lambruschini, Mastai-Ferretti, Mastai-Ferretti, Gizzi, Mastai-Ferretti, Lambruschini, Mastai-Ferretti,' fluisterde Mastai-Ferretti nauwelijks hoorbaar tussen het geritsel van de stembriefjes door. 'Mastai-Ferretti, Mastai-Ferretti, Gizzi, Lambruschini, Mastai-Ferretti, Mastai...' Zijn stem stokte, zijn lichaam schokte. Hevig trillend wierp hij een vertwijfelde blik naar boven, aangedaan als hij was door het vooruitzicht dat Christus uitgerekend hem, de bisschop van het nietige Imola, tot Zijn plaatsbekleder op aarde had verkozen.

Hij vermande zich. Nog eens achttienmaal tastten de vingers van Mastai-Ferretti in de als stembus dienstdoende miskelk, en evenzoveel keren ontvouwden de verfomfaaide papiertjes zijn eigen naam. Nu het zeker was dat hij de leider van de katholieke kerk zou worden, vroeg de aangeslagen Mastai-Ferretti de andere kardinalen hem te excuseren als stemmenteller. Zij weigerden. Zo kwam het tot de vreemde gewaarwording dat kardinaal Giovanni Maria Mastai-Ferretti in de avond van 16 juni 1846 zichzelf na een kort conclaaf uitriep tot paus.[1]

Een nieuwe paus, een nieuwe koning

Op voorhand hadden slechts weinigen deze uitkomst kunnen bevroeden. Mastai-Ferretti zelf nog het minst. Amper 54 jaar was hij, en hoewel hij vanwege zijn betrekkelijk liberale ideeën en

Staatsieportret van Paus Pius IX (r. 1846-1878) rond 1865.

het degelijke bestuur van zijn bisschopsdom Imola door sommigen als een kandidaat voor het pausschap werd gezien, gold aartsbisschop Mastai-Ferretti bij de dood van paus Gregorius XVI niet bepaald als een echte kanshebber voor de pauselijke tiara.

De ware papabili waren achtereenvolgens kardinaal Gizzi, die de gunst genoot van het Romeinse volk, kardinaal Bernetti, die de steun had van Pruisen en Rusland, en kardinaal Lambruschini, die de voorkeur had van het conservatieve kamp. Met name laatstgenoemde werd aan de vooravond van het conclaaf gezien als de nieuwe paus. Hij was immers de voorkeurskandidaat van Metternich, de machtige kanselier van het Keizerrijk Oostenrijk die er

veel aan gelegen was een conservatieve paus in Rome te hebben. Metternich was dan ook voornemens het conclaaf te beïnvloeden via zijn landgenoot kardinaal Gaisruck. Het hoofddoel was om er in elk geval voor te zorgen dat Bernetti géén paus zou worden. Als het even kon moest Lambruschini na het conclaaf op de troon van Petrus plaatsnemen.[2]

Maar Gaisruck had getreuzeld om vanuit zijn aartsbisschopszetel Milaan naar Rome af te reizen. Eenmaal haastig op weg had hij de pech dat er in de buurt van Parma een wiel van zijn koets af brak. In plaats van door te reizen in een andere wagen besloot de Milanese aartsbisschop te wachten op reparatie.[3] Die keuze pakte nogal onhandig uit. Veel te laat voor het conclaaf kwam Gaisruck te Rome aan. Tot zijn verbazing moest hij constateren dat van Metternichs plannen om zijn droomkandidaat Lambruschini op de pauselijke troon te krijgen niets terecht was gekomen. De aanwezige kardinalen, vijftig in totaal en nagenoeg allemaal afkomstig uit het Italiaanse schiereiland, hadden weliswaar niet de liberale Gizzi of de zeer ongewenste Bernetti gekozen, maar in het ijltempo van twee dagen waren zij uitgekomen bij de gematigd liberale Mastai-Ferretti.

Eenmaal bekomen van de schrik maakte Mastai-Ferretti zich klaar om onder een nieuwe naam als paus door het leven te gaan. Hij koos voor Pius, zichzelf noemend naar twee voorgangers. Onder het pontificaat van Pius VII had hij gekozen voor het priesterschap, onder diens opvolger Pius VIII was Mastai-Ferretti tot bisschop verheven. Voortaan ging hij zelf als Pius IX door het leven, of op zijn Italiaans: Pio Nono. Op 21 juni 1846 ontving hij de pauselijke tiara op zijn hoofd in een plechtige kroningsceremonie in de Sint-Pieter. Het pauselijke hoofddeksel bestond uit een nogal lijvige driedubbele kroon die zowel de religieuze macht symboliseerde die Pius nu uitoefende, alsook zijn wereldlijke gezag. Zijn verkiezing tot paus had Mastai-Ferretti namelijk niet alleen tot leider van de katholieke wereldkerk gemaakt. Het ontvangen van de pauselijke tiara betekende dat hij tevens de absolute vorst was geworden van een groot koninkrijk in het midden van het Italiaans schiereiland.

Het was een koninkrijk met oude wortels. In 756 had de Frankische koning Pepijn de Korte een groot gebied in Midden-Italië aan paus Stefanus II geschonken, waarna het land sindsdien onder pauselijk gezag had gestaan en als de Pauselijke Staten bekend was geworden. Ten tijde van Pius' aantreden vormde het uitgestrekte koninkrijk op tal van vlakken een uitzondering in Europa. Om te beginnen bestond vrijwel het gehele ambtenaren- en bestuursapparaat van de Pauselijke Staten uit priesters, met de paus aan het hoofd als opperpriester. Van burgemeesters tot rechters, en van belastinginners tot ministers, nagenoeg alle overheidsfuncties werden bekleed door mannen die hun leven aan de kerk en God hadden gegeven. Deze zogeheten papocratie was het sterkst aanwezig in Rome zelf. Van de circa 175.000 inwoners die de stad bij het aantreden van Pius IX in 1846 telde droegen er zo'n 7000 een soutane, de herkenbare geestelijke kledij. Niet zelden waren dit mannen op leeftijd. De Pauselijke Staten waren dan ook niet alleen een papocratie, maar tevens een gerontocratie, een bejaardenbewind.[4]

Een gerontocratie die bovendien halverwege de negentiende eeuw niet was meegegaan in de vaart der volkeren. De Industriële Revolutie was geruisloos aan de Pauselijke Staten voorbijgegaan. Terwijl in de rest van Europa de stoommachine furore maakte, bleef het pauselijke koninkrijk hangen in de achttiende eeuw. Armoede en werkloosheid waren er alomaanwezig. Slechts grootschalige armenzorg, geleid door de talloze kloosters die de Pauselijke Staten rijk waren, waarborgde dat de bevolking van zo'n 3 miljoen zielen niet de hongerdood stierf. Ironisch genoeg wisten diezelfde kloosters dankzij de armoede die zij bestreden zich verzekerd van een continue stroom aan novicen, in de vorm van zuigelingen die door armlastige families voor de deuren van kloosters te vondeling werden gelegd.[5]

De vernieuwingsgezinde, maar vaak ook weifelachtige Pius probeerde vanaf zijn prilste regeerdagen te breken met de sociaaleconomische malaise waarin zijn nieuwverworven koninkrijk zich bevond. Hij schrapte diverse belastingen, gaf de opdracht tot verschillende economische projecten die veel arbeid opleverden

en liet spoorwegen en gasverlichting in Rome aanbrengen. Ook gaf hij direct blijk van zijn gematigd liberale inborst. Een maand na zijn kroning liet Pius per decreet vierhonderd politieke gevangenen vrij, een besluit dat op grote instemming onder de Romeinse bevolking kon rekenen. De jubelstemming werd vergroot toen Pius de populaire liberale kardinaal Gizzi aanstelde als zijn staatssecretaris, een functie die grofweg neerkwam op die van eerste minister. Toen hij in 1847 als een van de weinige vorsten in Europa een beperkte vorm van persvrijheid toestond in zijn koninkrijk, steeg de populariteit van de paus tot een absoluut hoogtepunt.[6]

Bewonderaars in binnen- en buitenland zagen de hervormingsdrift van Pius goedkeurend aan. Na jaren van hardvochtig conservatisme was er nu een relatief jonge bisschop tot paus van de kerk gekroond die de Pauselijke Staten en Rome richting het liberalisme stuwde. Hun vreugde was van korte duur. Politieke ontwikkelingen in en rondom de Pauselijke Staten maakten dat Pius na enkele jaren radicaal van koers wijzigde.

Het revolutiespook

De Italiaanse laars was van oudsher staatkundig versplinterd. Dat was niet anders toen Pius in 1846 aan de macht kwam. Het noorden van het schiereiland was verdeeld tussen het Koninkrijk Piëmont, ook wel het Koninkrijk Sardinië geheten, en het Koninkrijk Lombardije-Venetië, waar de Oostenrijkse keizer de scepter zwaaide. Het midden van de laars was grotendeels toebedeeld aan de paus, terwijl er ook enkele hertogdommen waren waar verwanten van de Oostenrijkse keizer op de troon zaten. Het zuidelijke gedeelte van het schiereiland werd gevormd door het Koninkrijk der Beide Siciliën, waar een vorst uit het oude geslacht van Bourbon regeerde.

Nationalisten in heel Italië wilden af van deze grenzen. Zij stonden een staatkundig verenigd Italië voor. Over wie er de politieke leiding zou hebben – een president, koning of de paus – verschilden zij van mening, maar hun politieke beweging groeide gedurende de negentiende eeuw gestaag. Hun roep om eenheid